

Dannelse i en anden tid – om to historiske lærebøger i sprog

Forestillingerne om dannelse ændrer sig over tid i takt med den historiske udvikling, og vi vil i denne artikel se på dannelsesindholdet i to lærebøger fra begyndelsen af 1800-tallet, i brydningstiden mellem oplysningstid og romantik. Oplysningstiden regnes i Danmark fra ca. 1740-1800 (men den indbefatter også Holberg, der mest skrev før 1740). I oplysningstiden var idealet “den dannede mand, verdensmanden, der var bevandret i fremmede sprog og kendte til tidens ideer om politik, økonomi og historie” (Seerup 2001: 9). Omkring 1800 i Danmark betød dette, at man som dansktalende (norsktalende) helst også skulle kunne både tysk og fransk og i nogle tilfælde engelsk. Den begyndende romantik, og dermed den vågnende nationalisme i Europa, fik samtidig den danske helstat til at arbejde for en helstatspatriotisme, som kunne holde sammen på det nationalt sammensatte rige.

AU Library, Emdrup (Det Kgl. Bibliotek), tidligere Danmarks Pædagogiske Bibliotek (DPB), har en stor samling af ældre lærebøger, de ældste fra omkring slutningen af 1700-tallet. Fra denne samling

ANNEGRET FRIEDRICHSEN

Forskningsbibliotekar, mag.art. et ph.d.
AU Library, Emdrup (Det Kgl. Bibliotek)
anfr@kb.dk

KAREN RISAGER

Professor emerita, dr.phil.
Roskilde Universitet
risager@ruc.dk

har vi udvalgt to sproglærebøger, en for fransk og en for dansk. Den ene er en læsebog udgivet i 1802 og udarbejdet til brug for undervisningen i fransk på Søkadetakademiet i København, dvs. i uddannelsen af datidens søofficerer. Den anden er en læsebog i dansk for slesvig-holstenere, udgivet i 1809. Hvor den første bog altså er rettet mod forberedelse til en specifik profession, er den anden beregnet til almen undervisning af unge og voksne. Franskbogen er i øvrigt skrevet med latinske bogstaver og danskbogen med gotiske bogstaver, og der er ingen illustrationer i bøgerne, heller ikke på forsiden.

Danmark og Europa omkring år 1800

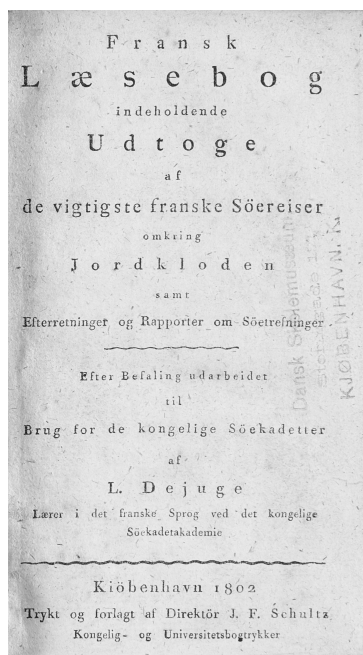
Danmark og situationen i Europa og i verden var meget forskellig fra i dag. Dengang var Danmark, dvs. Det danske Rige eller helstaten, en stat bestående af Danmark-Norge og hertugdømmerne Slesvig-Holsten samt Island, Færøerne og Grønland og desuden med besiddelser på de Vestindiske Øer, i Vestafrika og på Malabarkysten i Indien.

I sproglig henseende var det en flersproget stat, i hvilken forholdet mellem tysk og dansk stod centralt i hovedstaden København (og i de større byer i Danmark) og i hertugdømmerne (Feldbæk & Winge 1991). Hertil bidrog bl.a. den forhistorie, at danske konger var hertuger over den tysktalende provins Holsten (som samtidig hørte til Det Tysk-romerske Rige), og at en del embedsmænd stammede derfra, ligesom tysk overvejende var kongehusets sprog helt op til og ind i 1800-tallet. I midten af 1700-tallet havde ca. 20-25 % af den københavnske befolkning tysk som hjemmesprog, heriblandt mange magtfulde og indflydelsesrige kredse (Outzen 2002). Nationale identiteter var omkring 1800 så småt ved at brede sig i dele af befolkningerne rundt omkring i Europa. I Danmark var der en begyndende dansk identitet i borgerskabet og dele af adelen, især siden opgøret med den tyskorienterede Struensee (1772) og den efterfølgende Indfødsretslov (1776), som krævede, at offentlige embeder skulle besættes af mænd, der var født i helstaten og fx ikke i de tyske lande. I årene 1789-1790 var der den såkaldte Tyskerfejde (Feldbæk & Winge 1991; Winge 1991), som fandt sted i København og udgjorde den første offentlige debat om tyskhed og danskhed. I den tid, hvor nationale identiteter begyndte at komme til udtryk, også fx i Norge, var det afgørende for myndighederne at søge at bevare helstaten og pleje det, man kaldte helstatsloyaliteten. Undervisningen i tysk og dansk skal ses i denne kontekst. Både tysk og dansk var hjemmehørende i Det danske Rige, inkl. i Norge, hvor man talte forskellige norske dialekter, men brugte det danske skriftsprog.

Årtierne omkring 1800 var en meget turbulent tid i Europa, bl.a. for Danmark. Danmark havde en svær position i den europæiske magtbalance og blev presset fra flere sider (Jespersen & Feldbæk 2002). Man havde været igennem Revolutionskrigene 1792-97, hvor Danmark forsøgte at opretholde neutralitet. Denne politik ændredes til væbnet neutralitet i 1797, hvorefter Danmark kom i konflikt med England. Denne konflikt endte med slaget på Reden 1801. Derefter fulgte Napoleonskrigene 1801-1814, hvorunder Danmark var i krig med England 1807-14. Den kulminerede for Danmarks vedkommende med Københavns bombardement og afleveringen af hele flåden til briterne i 1807. I forbindelse med Napoleons opløsning af Det Tysk-romerske Rige i 1806 blev Holsten tættere integreret i den danske helstat.

Lærebogen i fransk

Lærebogen i fransk er udgivet i København i 1802 og har titlen: *Fransk Læsebog indeholdende Udtoge af de vigtigste franske Söereiser omkring Jordkloden samt Efterretninger og Rapporter om Söetrefninger*. Og som der videre står på titelbladet: *Efter Befaling udarbejdet til Brug for de kongelige Söekadetter af L. Dejuge. Lærer i det franske Sprog ved det kongelige Söekadetakademie*.

Titelblad fra Dejuge (1802)

Søkadetakademiet lå i København og var det eneste uddannelsessted for søofficerer i hele helstaten. Det var blevet oprettet i 1701 efter fransk forbillede. Eleverne var unge mænd, hovedsagelig fra familier, hvor faderen var søofficer, ansat i statsadministrationen eller havde et erhverv i borgerskabet. Oftest var de født i Danmark (primært på Sjælland, især i København). Flåden og alle dens værksteder udgjorde Danmark-Norges største arbejdsplads, og søofficererne spillede en vigtig kulturel rolle i København: "Søkadetterne og de færdiguddannede søløjtnanter sammen med lærerne ved akademiet deltog aktivt og levende i tidens københavnske kulturliv. De var virksomme medlemmer af datidens lærde og politiske selskaber, og mange var også litterært og kunstnerisk aktive" (Seerup 2005: 9).

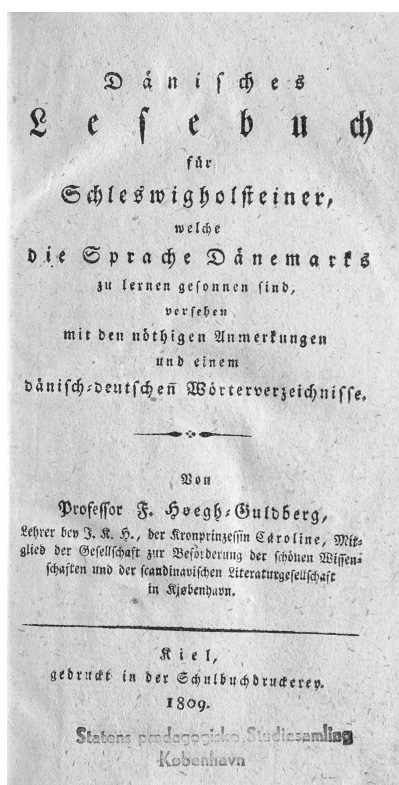
Kommandosproget i flåden havde siden 1600-tallet været dansk (mens det var tysk i hæren indtil 1773). De menige søfolk var hovedsagelig danskere og nordmænd, og der var ikke tradition for at hverve udenlandske søfolk eller soldater i søværnet. Undervisningssproget på Søkadetakademiet var derfor dansk allerede fra oprettelsen i 1701. Søkadetakademiet var i øvrigt den første højere læreanstalt i Danmark, hvor undervisningssproget var dansk (Seerup 2005). Med hensyn til fremmedsprog blev søkadetterne undervist i fransk og engelsk, og de øvrige fag var: konstruktion (af flåde fartøjer), artilleri, navigation, matematik, regning, skrivning, taktik (i søkrig), tegning, fægtning, dans, kristendom, historie og geografi.

Lærebogen, som er på fransk helt igennem, undtagen forside og titelblad, indeholder tre dele: en længere introduktion, en hoveddel og en afsluttende del. Introduktionen (26 sider) består af cirka 30 korte beskrivelser af verdensomsejlinger siden Magellan 1519, inkl. Drake 1577, Tasman 1642 og Cook 1772. Hoveddelen (315 sider) indeholder uddrag af logbøgerne fra to store sørejser: Bougainville 1766-69 og Lapérouse 1785-88. Bougainville ledede den første officielle franske verdensomsejling. Han kendes bl.a. som skaber af paradismyten om Tahiti som et sted, hvor man praktiserede fri sex og plukkede brød direkte fra træerne. Lapérouse ledede en stor fransk ekspedition til forskellige egne af Stillehavet. Den endte ulykkeligt, idet han og hans skibe med besætning forsvandt et sted i det sydlige Stillehav. Den afsluttende del af bogen (35 sider) indeholder uddrag af logbøger i forbindelse med berømte søslag, hvor den danske flåde var involveret: tre slag under Den Store Nordiske Krig, heriblandt den dansk-norske søhelt Tordenskiolds logbøger fra sejren ved Dynekilen i 1716 og erobringen af Marstrand i 1719, samt to træfninger med engelske skibe i henholdsvis 1797 og 1801 under konflikten med England.

Bogens indhold er således for størstedelens vedkommende relateret til Frankrig og til Danmark-Norge med fokus på udenrigsansliggende såsom opdagelsesrejser til fjerne lande og internationale krige. Her finder vi et klart globalt perspektiv på indholdsdimensionen. Indholdet er også fagligt rettet, idet fokus er på søfart, og i kraft af logbøgernes jeg-fortællinger ses verden fra kaptajnens daglige ledelsesperspektiv. Teksterne retter blikket mod eventyrlige begivenheder og heltedemodige indsatser i århundredet før, og de tager også læseren helt op til samtidens militære konflikter på havet.

Lærebogen i dansk

Den anden bog er udgivet syv år senere af professor Frederik Høegh-Guldberg. Det er en læsebog i dansk med den fulde titel *Dänisches Lesebuch für Schleswigholsteiner, welche die Sprache Dänemarks zu lernen gesonnen sind* med følgende lange undertitel på titelbladet: ... *versehen mit den nöthigen Anmerkungen und einem dänisch-deutschen Wörterverzeichnisse* (1809).

Titelblad fra Høegh-Guldberg (1809)

Bogen blev udgivet i Kiel (i Slesvig-Holsten), hvortil Høegh-Guldberg efter en periode (1797-1805) som lektor i dansk ved Blågård Seminarium og siden 1803 også som privatlærer for prinsesse Caroline var fulgt med hoffet. Høegh-Guldberg havde efter indlemmelsen af Holsten i 1806 i skrift og tale foreslået at indføre obligatorisk undervisning i dansk i Holsten, hvilket vakte debat og blev opfattet som forsøg på en fuldstændig fordanskning af Holsten (Frandsen 2008). Lovpligtig undervisning i dansk blev ikke indført, men efter 1806 skulle alle nye love for hertugdømmerne kundgøres både på tysk og på dansk, ligesom der blev stillet krav om danskkundskaber hos centraladministrationens embedsmænd (Bregnsbo & Jensen 2005).

Bogen indledes af en tysk dedikation på fire sider efterfulgt af et ligeledes tysksproget forord, angivet i romertal fra s. XI-XXXIV. Fra s. 1-51 følger sprogøvelser på dansk med overvejende tyske, men også danske anmærkninger i fodnoter, og siden kommer læsetekster med værktitel og forfatter efter hvert tekstuddrag (i alt 293 sider) og endelig en fortegnelse over de vanskeligste danske ord i læsebogen (knap 100 sider).

Bogen er dedikeret til “Des Dänenreiches Mutter, Ihrer Majestät, der Königin Maria Sophia Friderika ...” Både i dedikationen og det efterfølgende forord bliver Høegh-Guldbergs blanding af underdanighed i forhold til hoffet og selvforsvar i forhold til den offentlige debat tydelig. Det, at dronningen har givet ham tilladelse til dedikationen, giver Høegh-Guldberg anledning til at forene sin fejring af kongehuset med sit eget patriotiske formål. Han konkluderer i den fire sider lange dedikation, at enhver brav (“biedere”) slesvig-holstener for at blive dronningens gunst værdig må anse Danmarks eller Norges sprog for det første af de endnu ukendte tungemål, som han skal lære at tale. Med andre ord bør dansk og norsk være slesvig-holstenernes første fremmedsprogvalg. Det efterfølgende motto af Th. Thaarup anføres både på dansk og i tysk oversættelse:

“Nu Brødre, vi er’ enige i Hjertet, /” Og dog forskjellige i Sprog og Sæder.”//

“Nun, Brüder, einig sind wir ja im Herzen, /” und doch verschieden noch an Sprach’ und Sitten.”

Høegh-Guldbergs forord er skrevet på tysk, og han griber her lejligheden til at forsvare sig mod sine kritikere fra ovennævnte sprogdebat: Det har aldrig været hans mening, at slesvig-holstenerne skulle opgive det tyske, dvs. at det danske sprog skulle indføres alene (Høegh-Guldberg 1809: XXVIII, note). Han skelner i sin argumenta-

tion mellem provins og hovedland (Hauptland), mellem det særlige sprog i hertugdømmerne (det tyske) og det almene sprog i hovedlandet (det danske). Hans intention er at skabe opmærksomhed omkring det danske sprog. Han betoner, hvilke gode følger udbredelsen af det danske sprog i Slesvig-Holsten ville kunne have, idet han udmaler sig en broderlig enighed i hele staten fra Nordkap til Elbens bred (“... vom Nordcap bis an das Ufer der Elbe ...”) (ibid.: XXX), og at alle sammen, nordmænd, slesvig-holstenere, jyder, sjællændere, samlet vil være danskere (“... wir wollen insgesamt, Norweger, Schleswig-holsteiner, Jüten, Sjællandere, insgesamt ... Dänen seyn.”) (ibid.: XXI). Det tyske får dermed samme position som regionale og dialektale særtræk i forhold til det nationale. Tanken om, at sprogkundskab fører til forbrødring, dvs. til, hvad vi i dag ville kalde integration (her af hertugdømmernes tyske sprog, men dermed også af borgerne), er tydelig. Og det samme gælder forestillingen om, at dannelse og sproglig dannelse går hånd i hånd. Målet er for Høegh-Guldberg, at dansk bliver det foretrukne fremmedsprog frem for fransk eller engelsk, fordi det ifølge ham bør være den enkelte slesvig-holstener mere vedkommende. Det må ifølge Høegh-Guldberg anses som vartegn for en slesvig-holsteners ikke forsømte opdragelse (“Erziehung”) (ibid.: XXVIII), at han ved siden af hverdagens vanlige tyske sprog også kan det danske sprog. Forordet (XI-XXXIV) slutter med at gøre det tydeligt, at den vellykkede indlemmelse i helstaten er afhængig af, om og i hvilken grad slesvig-holstenerne bliver sprogkyndige udi det danske. Da Slesvig i forvejen er flersproget, med tysk, dansk, frisisk og plattysk, må man forstå Høegh-Guldbergs polemik som i høj grad møntet mod Holsten.

Efter forordet følger (s. 1-51) sprogøvelserne på dansk med overvejende tyske, men også danske anmærkninger i fodnoter. Disse er blevet sammensat for at demonstrere den danske grammatik, ortografi, ordstilling, sammensatte substantiver, ordklasser (substantiver, verber, adverbier, adjektiver, præpositioner osv.). Helt i tråd med samtidens metode består øvelserne i, at de enkelte ordklassers former (bøjningsformer) indgår i korte dagligdags sætninger.

Men det er afgjort de danske læsetekster inklusive anmærkninger i fodnoter (s. 51-344) efterfulgt af førnævnte fortegnelse over de vanskeligste danske ord (s. 345-482), der fylder langt hovedparten af bogen. Hvad angår udvælgelsen af tekster inden for drama, prosa og poesi, begrundes Høegh-Guldberg ikke, hvorfor han har udvalgt de enkelte digtere og deres tekster. Han anfører blot, at han generelt har tilstræbt en progression fra det lettere til det sværere. Udvalget består af en blanding af genrer: uddrag af folkekomedier af

Holberg, fx *Erasmus Montanus* (1723), poetiske *Digtvandring*er (1807) af Jens Baggesen, scener fra et parodisk sørgespil af den norsk-danske dramatiker Wessel og eksempelvis et nationaldrama af K.L. Rahbek samt Rahbeks *Poetiske Forsøg* og Oehlenschlägers *Poetiske Skrifter* (1805). Hertil kommer i dag ikke så kendte digtere, bl.a. den patriotiske digter Thaarup, som også leverer bogens motto. Med dette skønlitterære udvalg afspejles spektret fra oplysningstidens læsestof til romantikken. Jens Baggesen betegnes ofte som overgangsfigur mellem oplysningstid og romantik, og Oehlenschläger regnes for at være det romantiske gennembruds digter. Målgruppen er voksne, herunder unge voksne, der vil tilegne sig det danske sprog ved selvstudium. Ved siden af tekster, der allerede havde klassisk status for dannelsesborgerskabet dengang, ikke mindst i København, finder man helt dugfriske udgivelser. Det samme gør sig gældende inden for historiske skrifter og fagtekster, fx *Om Philosophie, Moralitet og Religiositet* af Bornemann (1803) og Laurits Engelstofts: *Tanker om nationalopdragelsen* (1808).

Udvalget er almindende og professionelt, men også personligt sammensat i dets patriotiske sigte, og politisk i sin formidling af nation og nationalsprog. Det afspejler dermed i høj grad et dannelsessyn præget af oplysningstidens idealer om formidling af alsidig viden med historisk kendskab, som danner grundlag for dannelsens (og selvdannelsens) formning af datidens forestilling om den ideelle oplyste borger.

To forståelser af det kosmopolitiske

De to lærebøger er situeret forskelligt i forhold til den omgivende verden, og de kan siges at illustrere to forskellige forståelser af verdensborgerskabet eller det kosmopolitiske. Lærebogen i fransk orienterer sig udad mod den større verden, også i kraft af dens fokus på den kommende søofficer. Derimod orienterer lærebogen i dansk sig mod en mere afgrænset forestilling om det kosmopolitiske i den forstand, at den tysktalende slesvig-holstenske kosmopolit (og kommende embedsmand?) gerne må have udsyn, men opfordres til at prioritere helstatens hovedsprog (dansk). Det i forvejen sprogblandede Slesvig og det nyligt indlemmede Holsten i den flersprogede helstat skal orientere sig mod nationens hovedsprog.

Begge bøger befinder sig i gråzonen mellem fremmedsprogsundervisning, og hvad vi i dag ville kalde andetsprogsundervisning. Franskbogen formidler fransk som et betydningsfuldt internationalt (fremmed)sprog, men det tales og skrives jo også af dele af den

danske adel, hvorfra mange af søkadetterne kommer. Danskbogen formidler dansk som et fremmedsprog for de tysktalende elever, men samtidig beskrives dansk som deres egen stats hovedsprog. Man kan sige, at nutidens kritikere af det nationale paradigme (ét land – ét sprog) kan henvisse til disse ældre lærebøger som eksempler på en anden tids mere kosmopolitiske orientering.

Litteratur

- Bregnsbo, M. & Jensen, K.V. (2005). *Det danske imperium. Storhed og fald*. København: Aschehoug.
- Dejuge, L. (1802). *Fransk Læsebog indeholdende Udtoget af de vigtigste franske Søreiser omkring Jordkloden samt Efterretninger og Rapporter om Sötrefninger*. København: J.F. Schultz.
- Feldbæk, O. & Winge, V. (1991). *Tyskerfejden 1789-1790. Den første nationale konfrontation*. I: Feldbæk, O. (red.), *Dansk identitetshistorie 2: Et yndigt land 1789-1848* (s. 9-109). København: C.A. Reitzels Forlag.
- Frandsen, S.B. (2008). *Et dansk Holsten. I: Holsten i helstaten. Hertugdømmet inden for og uden for det danske monarki i første halvdel af 1800-tallet* (s. 79-94). København: Museum Tusulanums Forlag.
- Høegh-Guldberg, F. (1809). *Dänisches Lesebuch für Schleswigholsteiner, welche die Sprache Dänemarks zu lernen gesonnen sind*. Kiel: Schulbuchdruckerey.
- Jespersen, K.J.V. & Feldbæk, O. (2002). *Revanche og neutralitet 1648-1814. Dansk udenrigspolitikens historie 2*. København: Gyldendal.
- Outzen, S.Aa. (2002). *Datidens tosprogede København – learning by doing*. I: Holm-Larsen, S. (red.), *Fremmedsprog i den danske skole* (s. 69-77). København: Dansk Skolemuseum/i kommission ved Kroghs Forlag.
- Seerup, J. (2001). *Søkadetakademiet i oplysningstiden*. København: Forlaget Marinehistoriske Skrifter, Orlogsmuseet.
- Winge, V. (1991). *Dansk og tysk 1790-1848*. I: Feldbæk, O. (red.), *Dansk identitetshistorie 2: Et yndigt land 1789-1848* (s. 110-149). København: C.A. Reitzels Forlag.